DOI: 10.70831/TO100.12

Tóth Károly

Inkább az ördög, mint Althusser

„A legnagyobb vicc nem az, hogy Althussert kevéssé ismerik vagy kevésbé olvassák, hanem hogy a Történelem és osztálytudat is egy olyan könyv, amely láthatólag semmiféle befolyást nem gyakorolt a magyar kulturális életre."[1]

I.

Kutatásom során az egykori Lukács Archívum anyagaira támaszkodva igyekeztem feltárni Louis Althusser és tanítványi köre, valamint a Lukács György köré tömörült Budapesti Iskola közötti kapcsolatokat és ellentéteket. A két csoportosulás közötti viszony tisztázása – kiváltképp Magyarországon – azért fontos, mert a marxista filozófia mibenlétének és feladatának meghatározását különböző, a bevettnek számító meghatározás szerint „humanista" és „strukturalista" alapokon kísérelték meg. A rendelkezésre álló dokumentumok túlnyomó többségének ismeretében azonban e feladat egyszerre bizonyult egyszerűnek és bonyolultnak – ugyanis egy *hiány* vizsgálatára korlátozódott.

Lukács hagyatéki könyvtárában természetesen megtalálható az *Olvasni* A tőké*t*, illetve egy Althusser-szöveget is tartalmazó antológia a strukturalizmus tárgyköréből.[2] Mindez összesen három kötet, ami egyszerre lehet elég kevés és elég sok ahhoz, hogy az ember nyomban vad spekulációkba kezdjen (főleg ha nem veszi figyelembe az olyan kései „gyónásokat", mint amilyeneket a tanítványok egyike is megtett nemrég).[3] Emellett az egykori kutatóhely munkatársainak jóvoltából olyan bennfentes ismeretekre is szert tehettem, minthogy például az *Olvasni* A tőké*t* kötetei

1 Tamás Gáspár Miklós az *Olvasni* A tőké*t* magyar kiadásának 2019. február 25-i bemutatóján.

2 Althusser – Balibar – Establet 1966; Schiwy 1969. 74–77.

3 „Tulajdonképpen Lukácsnak köszönhetem, hogy Lukács-kritikus lettem, mert elballagtam az Öreghez és kölcsönkértem tőle a kétkötetes Suhrkamp-kiadást, amit Adorno és a felesége, Gretel adott ki. A mai napig a könyvtáramat díszítik, soha nem adtam vissza." Tóth – Zsellér 2023.

a kétsoros könyvespolcon hátul foglaltak helyet, illetve hogy a lapszéli ikszek és vonalak nemhogy meglehetős valószínűséggel nem Lukácstól, hanem akár még a „tanítványok tanítványaitól" is származhatnak.

Lukács egyetlen általam olvasott művében sem hivatkozik Althusserre, ami talán abból a szempontból kevéssé meglepő, hogy az utóbbinak a nemzetközi filozófiai érdeklődés középpontjába való „berobbanására" alig nyolc évvel Lukács halála előtt került sor (arról nem beszélve, hogy – bár tudvalevőleg, ha nem is mindent, Lukács olvasott franciául – Althusser első magyar nyelvű megjelenésére csak 1965-ben került sor).[4] A Lukács-tanítványok munkásságát illetően pedig kijelenthető, hogy érdemi Althusser-kritikával ekkoriban egyikük sem jelentkezett. Ennélfogva a Budapesti Iskola által minden bizonnyal leglátható kortárs reakciója Márkus György filozófiatörténeti szempontból jelentős, *Viták és irányzatok a marxista filozófiában* című 1968-as tanulmányának egyik *lábjegyzetében* olvasható:

> [E]z az áttekintés korántsem irányult valamennyi fontosabb irányzat jellemzésére. Nem beszéltünk pl. Louis Althusser, az ismert francia marxista jelentős felfogásáról, amely szerint a marxista filozófia nem más, mint egy történeti-strukturalisztikus ismeretelmélet […].[5]

Althusser esetében csak kiadott műveire volt rálátásom, de voltaképpen ez a kör is meglepően rövidnek bizonyult: a francia filozófus ismerte *A fiatal Hegel*t, és alaposan kijegyzetelte a franciául először 1960-ban megjelent *Történelem és osztálytudat*ot,[6] amely élmények nem csupán az elidegenedés központi fogalmát illető kritikájának, de egyszersmind Lukácsról alkotott általános képének is alapját képezték. Ennek megfelelően a francia filozófus a későbbiekben többször is visszatért ahhoz a gondolathoz, hogy a Lukács és mások által képviselt humanista tendencia elsőrendű funkciója a *hiányzó* marxista filozófia pótlása:

> [S]em maga Marx, sem Engels, sem Lenin nem tudták még megírni azt a nagy filozófiai művet, amely hiányzik a marxizmusból. Noha jóval a tudomány után érkeztek […] még mindig *túl korán* jöttek a […] filozófia számára, amely mindenek ellenére mégis csak a szükségszerű *lemaradásból* születhet meg. Ha ennek […] fogalmából indulunk ki, minden megvilágosodik, azoknak a félreértését is beleértve, akikben – mint a fiatal Lukácsban vagy Gramsciban és másokban, akik szellemiekben mögöttük maradnak – ez a filozófia, amely csak nem akar megszületni, akkora türelmetlenséget ébresztett, hogy végül azt hirdették: régóta, már a kezdet kezdetén, a Feuerbach-tézisekkel megszületett […], a marxizmus pedig filozófia, poszthegeliánus filozófia vagy „a praxis filozófiája".[7]

4 Lásd Althusser 1965. Althusser az akkoriban még meglehetősen provokatívnak számító írását a *Valóság* hasábjain egészen 1967-ig elhúzódó antropológia-vita nyitányaként publikálták.

5 Márkus 1968. 1120.

6 Lukács 1960. Althusser jegyzeteire vonatkozóan lásd Althusser 2007. 563.

7 Althusser 1977. 140–141. és 143–144. Hasonló gondolatokért lásd: Althusser 1976. 149–150; Althusser 1997. 257–258; Althusser 2007. 403.

Emellett nem ismerek más, tételszerű althusseri megállapítást Lukács munkásságát illetően, de tegyük hozzá: talán némi elégtétellel fordíthatta a hatalomból kiesett Gerő Ernő Althusser első, 1968-ban *Marx – az elmélet forradalma* címmel megjelent magyar kötetének azon lábjegyzeteit, miszerint „Lukácsnak az irodalom- és filozófiatörténet területére vonatkozó próbálkozásai szerintem szégyenlős hegelianizmustól fertőzöttek: mintha Lukács Hegel révén akarna feloldozást szerezni azért, hogy Simmel és Dilthey tanítványa volt";[8] vagy hogy „amit Marx fiatalkori műveiből vesznek át, miszerint a proletariátus önnön »elidegenülésében« magát az emberi lényeget képviselné, amelynek »megvalósítását« kellene a forradalomnak biztosítania: a proletariátusnak ezt a »vallásos« felfogását […] elevenítette fel a fiatal Lukács *Történelem és osztálytudat* című művében".[9]

Maliciózus túlzással kijelenthető tehát, hogy döntően a lábjegyzet volt az a műfaj, amelyen keresztül a két értelmezés képviselői hírt adtak – ha másról nem is – egymás tudomásulvételéről.[10]

II.

Az 1977-ben megjelent, Bretter György által szerkesztett Kriterion-válogatáskötet, az *Olvassuk Marxot* megjelenéséig Althussernek mintegy húsz írását – köztük az *Olvasni* A tőké*t* két részletét[11] – közölték gyűjteményes kötetben, antológiákban és folyóiratokban. Ezt követően – egy majdhogynem beszerezhetetlen szakkollégiumi kiadvány[12] kivételével – magyar nyelven tizenöt évig nem jelent meg semmi Althussertől; életének tragikus fordulatáról pedig első alkalommal valószínűleg George Steiner egyik elejtett megjegyzéséből értesülhetett a figyelmes hazai közönség.[13]

8 Althusser 1968. 42.

9 Althusser 1968. 58. (A fordítást módosítottam. – T. K.)

10 Ha a két filozófus személyes viszonyát illetően nem is fogalmaz meg definitív állításokat, adalékul szolgál mindehhez Alix Bouffard és Alexandre Feron Lukács francia recepciójáról írt tanulmánya (Bouffard – Feron 2021), amelynek jóvoltából megtudhatjuk, hogy Lukács és Althusser legalább egyszer találkozhattak egymással személyesen. (Erre az általam korábban nem ismert tényre Takács Ádám hozzászólása hívta fel a figyelmemet a Budapest Főváros Levéltárában 2023. május 23-án tartott *Budapesti Iskola – Narratívák* elnevezésű konferencián.) Az előbbi 1949. január 29-én *A Hegel-kutatás új problémái* címmel (Lukács 1987.) tartott előadást Párizsban; az akkori írásai alapján már ekkor is erősen antihegeliánus beállítottságú Althusser valószínűleg részt vett az előadáson, ugyanis arról az École normale supérieure kommunista hallgatóit összefogó Politzer-körnek írt, gépiratban fennmaradt összefoglaló – a műveit sajtó alá rendező François Matheron szerint – „kétségkívül" az ő műve (vö. Althusser 1994. 252.).

11 Althusser 1968. 87–129. (Althusser – Balibar – Establet – Macherey – Rancière 2018. 17–85.) és 130–263. (újraközli Althusser 1977. 15–50.) és Althusser 1967. (mindkettő: Althusser – Balibar – Establet – Macherey – Rancière 2018. 239–386.); az 1967-es olaszból készült fordítás – valószínűleg megjelenése helyének köszönhetően – szinte teljesen ismeretlen maradt a szélesebb hazai szakmai közönség számára.

12 Zsolnai 1984. A kiadvány másolatához a Rajk Szakkollégium Diákbizottságának jóvoltából jutottam hozzá.

13 Steiner 1981. 125.

Újból csak kvázi-emlékiratainak posztumusz megjelenése keltette fel igazán Althusser iránt az érdeklődést. Az *Avenir dure longtemps*-t Althusser 1985-ben vetette papírra, de kiadására csak 1990-ben bekövetkezett halála után két évvel került sor. Ebből már a megjelenés évében napvilágot látott egy hosszabb részlet a *Valóság*ban,[14] amelynek fordítói bevezetője szerint Althusser „alighanem legmaradandóbb műve" jelent meg. „[R]itkán látni milyen szoros a kapcsolat egy szerző gondolati konstrukciói és tudattalan mélyvilága között, mint épp Althusser esetében" – írja, majd hozzáteszi: „világos, hogy az életmű – gondoljunk csak az althusseri okfejtések rideg racionalizmusára, ijesztő elvontságára és zártságára – […] kétségbeesett kísérlet arra, hogy kontaktust, összhangot teremtsen a valóság és tulajdon fantáziavilága között".[15]

Ugyanekkor a *Magyar Narancs* hasábjain egy nemrég elhunyt filozófus a következőképpen fogalmazott: „A könyv talán nem ér föl Rousseau vallomásaival – elvégre Althusser nem volt nagy filozófus", viszont „kevés ilyen fontos dokumentummal rendelkezünk a modernség patológiájából". Értékelése szerint a „kegyetlen, hideg őrült" és „teljesen flúgos" Althusser „emberré válása és voltaképpeni filozófiai pályája" feleségének meggyilkolása után kezdődött csak el.[16] Néhány évvel később pedig a *Világirodalmi lexikon* rendszerváltás után megjelent pótkötetében bukkant fel a következő sejtelmes megállapítás: „Bírálói morális alapállásával is szembefordultak, így például L. Kołakowski elítélő szavai szállóigévé váltak: »Inkább az ördög, mint Althusser«".[17]

Mindez meglehetősen reprezentatívnak tekinthető abból a szempontból, hogy Althussert miként „érzékelte" a filozófiai élet: habár műveire továbbra is hivatkoztak, alapvetően mégis az a felfogás bizonyult meghatározónak, hogy Althusser felelnivaló gyilkos. Ahogy Bagi Zsolt az egyik Althusser-tanítvány magyarul megjelent kötetéről írt recenziójának „filozófiatörténeti kitérőjében" összefoglalta:

> [Althussert] „ortodoxizmusa" megakadályozta, hogy továbblépjen a strukturalista úton, és megragadt a meghaladott filozófiai és politikai nézetek dohos előszobájában. Ráadásul 1980-ban pillanatnyi elmezavarának következtében megfojtotta saját feleségét, és noha felmentették a bűncselekmény elkövetésének vádja alól, e tettével maga bizonyította a marxisták állatias kegyetlenségét. E végtelenül tudatlan és leegyszerűsítő interpretáció kétségkívül majd mindenki számára megspórolhatóvá tette szövegeinek olvasását, és elégségesnek mutatkozott néhány írásába belenézve tenni róla lekicsinylő kijelentéseket. […] Ki vette komolyan a magyar filozófiai

14 Ezen kívül még egy, az előbbit részben fedő részlet olvasható magyarul: Althusser 2005. (újraközlés: Althusser 2012).

15 Althusser 1992. 98–99.

16 Tamás 1994. 438.

17 Kicsi – Mezei 1996. 35. Hogy Althusser emlegetett „morális alapállása" pontosan mire is vonatkozik, az éppúgy rejtély számomra, akárcsak meg nem nevezett bírálóinak kiléte, az idézet forrását pedig legnagyobb sajnálatomra sehol sem találtam. Az általam megkérdezett lengyelek – bár formailag és tartalmilag egyaránt karakterisztikusnak tartották – nem hallottak erről a szállóigéről; mindettől függetlenül Kołakowskitól Althusser-kritika olvasható angol nyelven (Kołakowski 1971).

életben azt a kritikát, amelyet Althusser expliciten Lukács ellen, illetve áttételesen és tulajdonképpen azt megelőlegezve a Lukács-iskola antropologizmusa ellen fogalmazott meg?[18]

Ezen az állapoton – az ideológiai apparátusokról szóló töredék fordításait[19] leszámítva – mindössze az anglofón szakirodalmon (azon belül is elsősorban Slavoj Žižek népszerű művein) keresztül begyűrűző althusseriánus alapvetések térnyerése, valamint az *Olvasni* A tőké*t* első magyar kiadásának 2018-as megjelenése[20] látszik érdemben változtatni.

III.

De mégis kit érdekel mindez? Mit számít az, hogy az amúgy sem csekély számú marxista filozófus közül ki volt puszipajtás és ki volt kivel olyan rosszban, hogy egymás létezését se ismerjék el (már ha egyáltalán tudtak egymásról)? Azt is el kell ismerni, hogy ellentétben némely kortársával, Althusser messze nem tartozik a Magyarországon gyakran idézett szerzők közé, még ha kár is volna tagadni, hogy legnagyobb hatású ideológiakritikai gondolatai ennek ellenére szinte – olykor talán már túlontúl kevéssé reflektált – alapvetésszámba mennek. Emellett az sem különösebben meghökkenésre okot adó helyzet, hogy sem Lukács, sem Althusser nemigen reagáltak érdemi kritika formájában egymás gondolataira, sőt – ha már úgyis a hiány kérdését igyekeztem a dolgozat középpontjába helyezni – tulajdonképpen máséra sem igazán.[21]

A történeti bevezető megírása és a szerzők nevével fémjelzett irányzatok egymásra adott reakcióinak hiányából kifolyólag – nem mellesleg elkerülendő, hogy munkám végeredménye kizárólag a leírásban merüljön ki – előadásom sutább eredeti címválasztásából („Utazás a Párizs–Budapest gyorson") talán kihámozható szándékaim is némileg megváltoztak. Szeretnék ezért néhány további szempontot felvetni, valamint – remélhetőleg és szelíden ikonromboló attitűddel – némi vitát generálni azt illetően, hogy egyrészt pontosan mi is volt a két filozófus egymáshoz való viszonya, másrészt pedig arról, hogy a marxi dialektika – egy

18 Bagi 2012. 160.

19 Althusser 1996 és Althusser 2023.

20 A több mint fél évszázaddal megkésett megjelenés azonban – hasonlóan sok más, magyarul csak hosszas várakozást követően elérhetővé vált műhöz – összezavarta az időt, így aligha meghökkentő, hogy az 1960-as évek szócsatái ekkor már kevesebbeket inspiráltak: az *Olvasni* A tőké*t*-ről ismereteim szerint mindössze egy recenzió (Kiss 2019.), illetve a megjelenésnek apropóján egy nagyobb lélegzetvételű tanulmány (Zsupos 2020.) született.

21 Üdítő kivétel ebből a szempontból Althussernek a *Marxism Today* hasábjain 1972-ben lezajlott vitája John Lewisszal, amelynek terminológiai hozadéka lett az „alany nélküli folyamatként" felfogott történelem fogalma (Lewis 1972a, Lewis 1972b, Althusser 1972a és Althusser 1972b; Althusser válaszának részleteit lásd: Althusser 1977. 190–197.). Ettől függetlenül Takács Ádámnak az *Olvasni* A tőké*t*-hez írt előszava kiemeli, hogy „teljesen figyelmen kívül hagyta" például a Frankfurti Iskola tevékenységét (Althusser – Balibar – Establet – Macherey – Rancière 2018. 13.) A frankfurtiak althusseriánus szellemben való bírálatáért lásd: Therborn 1972.

althusserianizmussal élve – „specifikumával" kapcsolatos elképzeléseik mennyi relevanciával bírnak napjainkban.

Erre saját, partikuláris érdeklődésemen túl az késztetett, hogy a két filozófus munkásságának és iskoláik kontrasztba állítását szükségessé teszi az is, hogy Lukács és Althusser akárcsak felületes összehasonlítása – a kirívó ellentéteken túl – több figyelemreméltó hasonlóságot is feltár. Mindenekelőtt mindketten halálukig párttagok voltak, amelynek fontosságát – pontosabban a mozgalomhoz fűződő kapcsolatukat és annak történetiségét – munkásságuk megértéséhez nem lehetséges túlhangsúlyozni; ezzel összhangban pedig feltétlenül bíztak az akkor létezett szocializmusban megtestesült történelmi lehetőségben. Emellett mindkét filozófus következetes antisztálinista volt, és mint ilyenek sosem szűnő elégedetlenkedéssel figyelték mindazt, ami a desztalinizáció jelszavával végbement vagy éppen nem ment végbe. Harmadsorban pedig sorsuk iróniája – és ez hagyatékuk szempontjából aligha feledhető tény –, hogy végül mind Lukács, mind Althusser tanítványaik által elhagyott, elméleti magányban megöregedett és eszményeik megvalósulásában, ha nem is teljesen, de többnyire megcsalatott gondolkodókká váltak.

Ezen a ponton azonban különleges jelentőséget nyer a *Történelem és osztálytudat*, pontosabban az abban Marxnak tulajdonított dialektikakép és ennek a hazai filozófiai diskurzusban játszott szerepe. Ugyanis, a marxi dialektika specifikumát illető, enyhe túlzással végső soron Hegelhez való viszonyukra redukálható különbségeik azok, amelyek szinte végletesen választják el egymástól a két gondolkodót: ami Lukácsnál Hegeltől származó egység, az francia kollégájánál radikális szétválasztás.[22]

IV.

A dialektikus materializmus értelmezése – elfogadása vagy netán hasznavehetőségének tagadása – a marxista filozófusok egyik fő csatatere volt a desztalinizáció éveitől kezdődően, így az Althusser és Lukács által képviselt felfogások is itt térnek el leginkább egymástól.

Márkus már említett vitacikkében a kodifikáltsága révén leginkább elterjedt álláspontot „terjedelmiként" határozta meg a szónak abban az értelmében, hogy a marxista filozófia és „a valóság, azaz a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudományaként"[23] felfogott dialektikus materializmus közé egyenlőségjelet tesz. Értelmezése szerint ezáltal a marxista filozófia

22 Forczek Ákosnak és Mesterházi Miklósnak a *Történelem és osztálytudat* legújabb kiadása elé írt bevezetője szerint „aligha van szenvedélyesebben vitatott marxológiai probléma annál, hogy milyen elméleti státusz illeti meg *A tőké*ben és előmunkálataiban »alkalmazott« dialektikus módszert", a döntő nehézség pedig abból adódik, hogy „Marx sem jutott nyugtalanító módszertani kérdései végére, ráadásul a többször is újratervezett fő mű popularitása érdekében bevallottan »a módszer elrejtésére« törekedett". Lukács 2023. 19–20.

23 Márkus 1968. 1115.

tárgya és feladata a szaktudományok által tanulmányozott partikuláris jelenségekből a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényszerűségeit feltárni („kiterjeszteni"). Ez a Márkus által Engels és Lenin egyes filozófiai munkáira, elsősorban az *Anti-Dühring*re és a *Materializmus és empiriokriticizmus*ra visszavezetett koncepció pedig egy „standard" változatot nyert a sztálinizmus éveiben. Ezzel párhuzamosan létezik „a marxista filozófia azon felfogása, amelyet »társadalomontológiainak« nevezhetnének s amely elsősorban Lukács György kései munkásságában nyert kifejtést", középpontjában pedig a munka „mint tárgyiasulás és elsajátítás állandóan megújuló dialektikus egysége"[24] áll, és Márkus maga is bevallottan ezt az értelmezést képviselte.

Habár Márkus maga nem nyom „terjedelmi" matricát Althusser homlokára, a felületes olvasat alapján elterjedt sztálinizmus vádja őt sem kerülte el. Erre Takács Ádám a következőképpen utal az *Olvasni* A tőké*t* előszavában:

> Althusser munkájának magyar megjelentetését […] a hazai marxista filozófia olyan képviselői szorgalmazták, akik szöges ellentétben álltak Lukács György és az általa vezetett budapesti iskola (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály) filozófiai álláspontjával, és gyakorlatilag ideológiai harcot folytattak ellene. Ehhez az ideológiai harchoz jött kapóra Althusser elmélete, akinek […] álláspontja éppen ellentéte volt a lukácsi iskola ekkoriban képviselt törekvéseinek. […A]z althusseri gondolkodás a hazai terepen legtöbbször a dogmatikus és „szcientista" marxizmus képviselőjeként került említésre.[25]

Joggal merül fel a kérdés, hogy Althusser ilyen jellegű mobilizálhatósága ugyan mit mond el filozófiájáról. Hogy a kérdés filozófiai jelentőségével maga is tisztában volt, ahhoz kétség sem fér, viszont azt is biztosra veszem, hogy Althussernek halvány fogalma sem volt arról, hogy ezek a mezőharcok miként bonyolódtak Magyarországon. Ha nem így lett volna, akkor például aligha adott volna okot Sztálin nyelvtudományi munkáinak megjelenése arra, hogy meglett emberként és – legalábbis egzisztencia szempontjából – befutott egyetemi tanárként korábbi, saját megfogalmazása szerint dogmatikus nézeteit felülvizsgálja.[26] Ez az önvizsgálat, majd a John Lewisszal folytatott vitát követő önkritika vezette a filozófiai sztálinizmussal való leszámoláshoz, amelynek egyik legfontosabb megállapításaival Dominique Lecourt Liszenko-könyvéhez írt 1976-os előszavában találkozhattak kortársai. Althusser megállapítása szerint „a sztálini elnyomó rendszer, a táborokkal együtt, továbbra is létezik a Szovjetunióban, akárcsak a sztálini gyakorlatok

24 Márkus 1968. 1117.

25 Althusser – Balibar – Establet – Macherey – Rancière 2018. 15. Őszintén szólva kétlem, hogy a Takács által említett ideológiai küzdelemben bárki is valós „fegyverként" tekintett Althusser műveire, különösen arra való tekintettel, hogy az előszó nem nevesíti a Lukács-iskolával „szöges ellentétben állókat", amit viszont Lehmann Miklós általa hivatkozott *Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései* című tanulmánya megtesz. Lehmann 1998. Mindez óhatatlanul is a pártállam *versus* Lukács-iskola leegyszerűsítő képzetét örökíti tovább, amely felosztás a filozófián kívül rekeszti a rendszer jobb híján „baloldalinak" nevezhető, de többnyire inkább csak sztálinistának vagy maoistának csúfolt ellenzékét.

26 Althusser 1968. 5–6.

lételemei a politikai, kulturális és közéletben", alapjukat pedig „ugyanaz az ökonomista irányvonal" biztosítja, amelyhez a desztalinizáció nevében „a szavakban élő humanizmus rémesen konformista és nehézkes fajtája" párosult.[27] Emellett azonban közelebbről is szemügyre veszi a sztálini hagyatékot, amelynek eredményeképpen kijelenti, hogy a Szovjetunióban és a világ legtöbb kommunista pártjában uralkodó filozófiai tendencia ugyancsak ontológiai jellegű.

> A dialektikus materializmus uralkodó változata – amely a materializmust az anyag ontológiájába fordítja, aminek „törvényeit" a dialektika fogalmazza meg és amely változat nem hajlandó elismerni, hogy a materializmus és a dialektika minden sikere annak köszönhető, hogy nem „törvényeket", hanem *téziseket* fogalmaznak meg – sikeresen folytatta pályafutását és továbbra is uralkodik.[28]

Mindezzel szemben az élete utolsó éveiben a témáról könyvterjedelemben nyilatkozó magyar kollégája[29] pusztán Sztálin személyének fontosságát és a Szovjetunió „atipikus" fejlődését hangsúlyozta (jelentsen ez utóbbi bármit is). Természetesen nem célom a két álláspontot a baloldalon szinte hagyományszámba menő diszkreditálásnak azon szintjére ráncigálni, ahol a sárdobálás fő kérdése, hogy „ma ki a sztálinista". De amennyire meggyőződésem, hogy Lukács nem volt kevésbé antisztálinista francia kollégájánál, éppen annyira elégtelennek tűnik kritikája, amely a tanítványa által társadalomontológiaiként aposztrofált megközelítés elégtelenségeiből egyenesen következett. Ahogy az Althusser-tanítvány Marta Harnecker fogalmazott:

> Althusser meg volt győződve arról, hogy ezek a problémák mindaddig megoldatlanok maradnak, ameddig az értelmiségiek az emberi nemről való elmélkedéssel foglalatoskodnak. Ezeket a problémákat csak anyagi feltételeik tanulmányozása révén lehet elemezni és megoldani, e feltételek pedig a szocialista országok termelési viszonyaiból következnek: a jogi tulajdon és a valóságos elsajátítás, valamint a sztálinizálódás és a termelőerők társadalmasításának foka közötti összefüggés hiányából, az ideológiai államapparátus előtt nem ismeretlen munkamegosztás problémájából, a párt és az állam közötti kapcsolatból, valamint annak következményeiből.[30]

Althusser emellett a filozófia szükséges lemaradásából következő tézisszerűséget állítja szembe az emberi lét bizonyos alapvető, nembeli adottságait feltételező lukácsi modellel. E hiány hangsúlyozása az ideologikusnak minősített humanista filozófiákkal szemben azonban nem bizonytalanság, hanem a filozófia mint elmélet és az osztályharc mint gyakorlat egységéből következik, hiszen azok „együvé tartoznak, mint a fogak és az ajkak".[31]

27 Althusser 1998. 242.
28 Althusser 1998. 244.
29 Lukács 1988.
30 Harnecker 1994. 327.
31 Althusser 1968. 317.

A kézikönyvekben és antológiákban végső formulát nyert – Althusser szerint ontologizáló, Lukács szerint pedig determinisztikus – „dialmat" az alapokig ható önvizsgálatot nem tekintette feladatának, ennek megfelelően pedig tökéletesen illik rá az az althusseri megfogalmazás, miszerint képviselői „formulákra hagyták a gondolkodást".[32] Éppen ezért érdemes Althusser dialektika-felfogásának egyik kulcsszövegéhez, a – Lukács-fitymáló lábjegyzete kapcsán már említett – *Ellentmondás és túldeterminációt* című 1962-es tanulmányához fordulni. Írása több szempontból figyelemreméltó munka, amelyben a „feje tetejéről a lábára állított Hegel" marxi metaforájának szövegközeli elemzésével közelíti meg a problémát, mondván, hogy az így egyszerűen csak „megfordított" idealizmusból aligha lehet egy csapásra materializmus. A marxi dialektika „specifikumát" kutatva pedig mozgósítja a címben foglalt túldeterminációt Freudtól kölcsönzött fogalmát, Mao Ce-tungnak *Az ellentmondásról* szóló, Tamás Gáspár Miklós által az *Olvasni A tőkét* bemutatóján „klasszikusként" aposztrofált tanulmányából[33] is ihletet merítve. De Althusser ezáltal nem a kincstári „dialmat" feltámasztójává válik, mindössze azt az alapvetést igyekszik kifejteni, hogy létezik autonóm tudományos tudás (mi több, ismeretként csak az létezik), akár az autonóm szubjektum feláldozása árán is (amely a történelmi-társadalmi jelenségek magyarázatában nemhogy nem lehet kiindulási pont, hanem voltaképpen maga is ilyen képződmény, e jelenségek egyike).[34] Erről az Althusser gondolkodásában leglátványosabban terminológiai útkeresésként lecsapódó tendenciáról pedig – ellentétben Tamás Gáspár Miklóssal – azt gondolom, nem csupán Marxnak a francia racionalista episztemológia jegyében való újraolvasása.

Mindez persze úgy tűnhet, hogy Althusser és köre pusztán újabb fejtetőről megfordítással visszatért a „forráshoz". A kép viszont félrevezető, hiszen ő sem tagadta el annak jelentőségét, hogy sem a kései Marx vagy Engels, sem Lenin nem hagytak hátra érdemben kidolgozott filozófiai hagyatékot. Ezt az űrt Althusser felismerni vélte, de a betöltésére még magát sem tartotta alkalmasnak. Ennek kapcsán pedig az életmű két további, méghozzá magyar vonatkozására szeretném felhívni a figyelmet.

V.

Lukács Györgynek nem csupán filozófiatörténeti jelentősége, hanem egyúttal az árnyéka is nagy. Napjaink magyar marxizmusértését alapjaiban határozta meg, és

32 Althusser 1968. 21.

33 Mao 1953. 435–501.

34 Az ilyen elemzés kitűnő példáját szolgáltatja Althusser a sztálinizmussal rokon gazdasági determinizmus kritikájával: „[A] túldetermináció nem a történelem látszólag különleges vagy rendellenes helyzeteiből származik […], hanem egyetemes, hogy a gazdasági dialektika sohasem hat vegytiszta állapotban, hogy a történelemben sohasem látjuk a felépítményt stb. alkotó tényezőket tisztelettudóan visszavonulni […], hogy a dialektika királyi útján előrehaladhasson ökonómia őfelsége, mert ütött az óra." Althusser 1968. 41.

ezen állításokkal még az őt elutasítók is kétségkívül egyetértenek. Ezen túlmenően Lukács egyben kissé amolyan fétissé is vált: a Társadalomelméleti Kollégium évfordulós konferenciáján árusított pólóktól és vászonszatyroktól kezdve egészen a *Mérce* „Állj a lázadók közé!"-kampányáig Lukács az „autentikus" marxizmus arca. Deleuze kifejezésével élve, e *devenir* egyik kulcsmozzanata pedig nem volt más, mint a *Történelem és osztálytudat* dialektika-fogalmának ha nem is kritikátlan, de mással kontrasztba nemigen állított univerzalizálása.[35] Ennek eredménye végső soron a problematizálás merőben ontológiai karakterének hangsúlyozása volt – a politikai implikációk rovására (ebbéli meggyőződésem azon az előfeltevésen alapul, hogy a marxista *filozófiai* művek egyik sajátossága, hogy van *politikai* címzettjük). És bár e vetületek valós viszonya olyannyira összetett, hogy az magától értetődő módon saját és elmélyült elemzést kíván meg, amolyan „archeológiai" hozzájárulkásképpen említenék meg két magyar gondolkodót, akiknek művei különböző formában, de hatást gyakoroltak az Althusser-körre.

A magyar származású, de Franciaországban Georges Politzer néven ismertté vált Politzer György filozófus-pszichoanalitikusnak a párizsi munkásegyetemen tartott előadásai posztumusz jelentek meg *A filozófia alapelemei* címmel,[36] miután a német megszállás idején meggyilkolták; Althusser tagja volt annak az École normale supérieure kommunista hallgatóit összefogó körnek, amelyik az ő nevét viselte. Habár műve alapján Politzer első ránézésre aligha tűnik többnek a sztálini Szovjetunió egyik-másik apologétájánál – ráadásul dialektika-felfogása is erősen hasonlít a kanonizált változathoz –, szellemi teljesítménye mégis több szempontból figyelemreméltó: Politzer egyrészt erős kritikával illeti a dialektika „törvényeinek" könnyedén determinisztikus elképzelésekhez vezető abszolutizálását, másrészt pedig – a harmadik Feuerbach-tézisben megfogalmazott kívánalmakkal összhangban – hangsúlyozza az ismeretszerzés párbeszédjellegét és lezáratlanságát (*A filozófia alapelemei*ben pedig ehhez az aspirációhoz méltó demokratikus előadásmód társul, amelyre igen jól rímel, hogy az egyetlen magyar kiadás egy „nyelvi munkaközösség" fordítása). Emellett, bár több szempontból is megkérdőjelezhető eljárás volna egy-egy althusseri gondolatot közvetlenül Politzertől eredeztetni, mégis nem egyszer feltűnő a hasonlóság munkáik között (például a természettudományos kutatások elsődleges filozófiai jelentőségével kapcsolatos gondolataikat illetően).

Sándor Pál *A dialektika története* című fogalomtörténeti műve szintén bizonyíthatóan hatott Althusserre és iskolájára. Az 1943-ban hamisítatlan mozgalmi kiadványként félillegálisan, magánkiadásban publikált kötet[37] négy évvel később

35 Értve a „más" alatt akár a kései Lukács önkritikus olvasatát is. Az életmű történetisége finomságainak érzékeltetése szempontjából ezért nem is bűn, hanem hiba volt a *Történelem és osztálytudat* most megjelent új kiadásából (Lukács 2023.) kihagyni Lukács 1967 márciusában írt, *Marxista fejlődésem* című utószavát (Lukács 1971. 695–735.), amelynek közlését Lukács „feltétlenül szükségesnek" érezte (738.).

36 Politzer 1949.

37 A kötet egyik kortörténeti különlegessége, hogy a Marx és Engels utáni materialista dialektikát tárgyaló fejezetének jelentős részét egy bizonyos Uljanov filozófiájának szenteli (Sándor 1943. 84–89.); kétségkívül nem segítette volna a brosúra megjelenését, ha az illető ismertebb mozgalmi nevén, azaz Leninként került volna említésre.

a Lukács és Sartre műveit is kiadó Nagel *Pensées* nevű sorozatában jelent meg franciául.[38] Sándor könyve Politzer előadásaihoz hasonlóan egységes, engelsi-lenini alapokon álló dialektikafelfogást közvetít, hivatkozási alapját pedig kizárólag a kortárs német nyelvű diskurzus adja. Mindazonáltal már megjelenik benne Feuerbach kapcsán az antropologizálás vízválasztó fogalma, amely egyrészt Lukácsnál mint pozitív mozzanat jelenik meg kései esztétikájának már legeslegkorábbi előmunkálataiban is, másrészt viszont Althussernél konzisztensen a marxi életmű „megéréséhez" vezető út egyik legfőbb akadályaként tűnik fel. *A dialektika története* ajánlott irodalomként tűnik fel Althusser tanítványainak a fogalmat magyarázó *Encyclopædia Universalis*-szócikkében,[39] a két spanyol nyelvű kiadáshoz[40] pedig minden bizonnyal hozzásegíthették az olyan latin-amerikai tanítványok, mint az Althusserről korán monográfiát író argentin Saül Karsz,[41] vagy a történelmi materializmus althusseriánus felfogását tankönyvszerűen összefoglaló, már említett chilei Harnecker[42] (e befogadástörténethez érdekes adalék, hogy maga Sándor viszont láthatólag egyáltalán nem törekedett könyvének magyarországi újrakiadására).

A kiválasztott nevek természetesen nehezen volnának összekalapálhatók egységes hagyománnyá, de nincs is ilyen szándékom. Célom felsorolásukkal nem ez, hanem annak kiemelése, hogy a Lukácséval úgymond rivális, de összességében mégiscsak „korszerűtlenként" megörökölt dialektikafelfogások léteztek és *hatottak* – szemben azzal a látszólagos közmegegyezéssel, miszerint filozófiának csupán az előbbi számít. E kiváltságos pozíció eredetének feltárására azonban nem vállalkozhatok. Nem pusztán azért, mert sejtésem szerint intézményesülése folytán inkább tartozik ennek elvégzése a filozófián kívüli diszciplínákra, hanem azért sem, mert pusztán a „terjedelmiség" korábbi egyeduralmára adott érthető reakcióként felfogni szinte már lekicsinylésszámba menne.

Mindennek a tétje nem kicsi. Amennyiben élünk azzal a Márkus által megfogalmazott feltételezéssel – amit aligha kérdőjelez meg a Lukács-tanítványok szinte mindegyikének liberális fordulata –, hogy „megszűnik a *marxista* filozófia ott, ahol elméletileg elvetik a marxizmusnak mint *társadalmi mozgalomnak* alapvető célkitűzéseit",[43] akkor számot kell vetni azzal a megállapítással is, amit a *Történelem és osztálytudat* francia fordítója, Kosztasz Axelosz fogalmazott meg: „A *Történelem és osztálytudat*, a XX. századi marxista gondolkodás egyik központi műve anélkül szorult ki mind a történelemből, mind az osztálytudatból, hogy a munkásosztályra bármilyen hatást gyakorolt volna."[44] Természetes, hogy a „terjedelminek" csúfolt marxizmus filozófiai érvényességét nem a politikai

38 Sandor 1947.
39 Balibar – Macherey 1979. 537.
40 Juan José Sebreli franciából készített fordításában kétszer is megjelent *Historia de la dialéctica* címmel Buenos Airesben (1964-ben a Siglo Veinte, 1986-ban pedig a Leviatan kiadásában).
41 Karsz 1974.
42 Harnecker 1974.
43 Márkus 1968. 1124.
44 Lukács 1960. 5.

gyakorlat sikeressége hivatott eldönteni – amely sikerességet a szocialista projektből megvalósultak maradandósága amúgy is alapjaiban kérdőjelez meg –, azonban a világ értelmezésétől a megváltoztatásáig tartó útnak legalábbis a feltételezése aligha kapcsolható ki egy magát marxistának nevező filozófiából. Éppen ez, tehát a marxista filozófia ambíciói és azok megvalósításának eszközei között feszülő ellentét késztette Althussert és tanítványait, hogy a megörökölt fétisekkel leszámoljanak.

Mindezért azt kell mondanom, hogy nem csupán egy kérdéskör elmaradt kiés feldolgozásáról van szó (és természetesen kizárólag a Budapesti Iskola aligha számonkérhető ezért), hanem hogy a több mint fél évszázaddal ezelőtt, *többek között* Althusser által is megfogalmazott kérdésekre és aggodalmakra nemigen érkezett, ha nem is feltétlenül megnyugtató, de legalábbis érdemi válasz. És bármennyire is megkerülhetetlen mű a *Történelem és osztálytudat*, amely elidegenedés-koncepciójának korszakos jelentőségét butaság volna tagadni, a válaszokat aligha benne fogjuk megtalálni.

Hivatkozott irodalom

Althusser, Louis – Balibar, Étienne – Establet, Roger – Macherey, Pierre – Rancière, Jacques: *Olvasni* A tőkét. Budapest: Napvilág Kiadó. 2018.

Althusser, Louis – Balibar, Étienne – Establet, Roger: *Lire* Le Capital. 1–2. Paris: Maspero. 1966.

Althusser, Louis: A jövőnek soká lesz vége. *Café Bábel* 15 (2005) 49–50. sz. 19–25.

Althusser, Louis: A jövőnek soká lesz vége. *Café Bábel* 22 (2012) 69. sz. 25–32.

Althusser, Louis: A jövőnek soká lesz vége. *Valóság* 35 (1992) 11. sz. 98–108.

Althusser, Louis: *Écrits philosophiques et politiques*. 1. Paris: IMEC – Stock. 1994.

Althusser, Louis: *Écrits philosophiques et politiques*. 2. Paris: IMEC – Stock. 1997.

Althusser, Louis: Egy helyes történelem-felfogásért! *Tájékoztató. Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus* 14 (1967) 1. sz. 167–188.

Althusser, Louis: Ideológia és ideológiai államapparátusok. *Cirka* (2023) URL: https://epa.oszk.hu/02900/02982/00009/pdf/EPA02982_cirka_2023_01_07.pdf.

Althusser, Louis: Ideológia és ideologikus államapparátusok. In. *Testes könyv.* 1. Szeged: Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport. 1996. 373–412.

Althusser, Louis: *L'Avenir dure longtemps*. Paris: IMEC – Stock. 2007.

Althusser, Louis: *Marx – az elmélet forradalma.* Budapest: Kossuth Kiadó. 1968.

Althusser, Louis: Marxizmus és humanizmus. *Valóság* 8 (1965) 11. sz. 31–41.

Althusser, Louis: *Olvassuk Marxot*. Bukarest: Kriterion. 1977.

Althusser, Louis: *Positions*. Paris: Éditions sociales. 1976.

Althusser, Louis: Reply to John Lewis. 1. *Marxism Today* 16 (1972a) 10. sz. 310–318.

Althusser, Louis: Reply to John Lewis. 2. *Marxism Today* 16 (1972b) 11. sz. 343–349.

Althusser, Louis: *Solitude de Machiavel*. Paris: PUF. 1998.

Bagi Zsolt: *Helyi arcok, egyetemes tekintetek*. Miskolc: Műút. 2012.

Balibar, Étienne – Macherey, Pierre: Dialectique. In. *Encyclopædia Universalis*. 5. Paris: Encyclopædia Universalis France. 1979. 533–537.

Bouffard, Alix – Feron, Alexandre: Ortodox marxizmus vagy nyugati marxizmus? *Eszmélet* 23 (2021) 131. sz. 72–93.

Harnecker, Marta: Althusser and the "Theoretical Antihumanism" of Marx. *Nature, Society, and Thought* 7 (1994) 3. sz. 325–339.

Harnecker, Marta: *Les Concepts élémentaires du matérialisme historique*. Bruxelles: Contradictions. 1974.

Karsz, Saül: *Théorie et politique*. Paris: Fayard. 1974.

Kicsi Sándor András – Mezei Balázs: Althusser. In. *Világirodalmi lexikon*. 19. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1996. 34–36.

Kiss Viktor: Hogyan olvassuk *A tőké*t? Új Egyenlőség (2019) URL: https://ujegyenloseg.hu/hogyan-olvassuk-a-toket-kezikonyv-radikalis-gondolkodoknak.

Kołakowski, Leszek: Althusser's Marx. In. *Socialist Register*. 8. London: Merlin. 1971. 111–128.

Lehmann Miklós: Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. (1998) URL: https://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf.

Lewis, John: The Althusser Case. 1. *Marxism Today* 16 (1972a) 1. 23–28.

Lewis, John: The Althusser Case. 2. *Marxism Today* 16 (1972b) 2. 43–48. és 35.

Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest: Magvető. 1988.

Lukács György: A Hegel-kutatás új problémái. *Magyar Filozófiai Szemle* 31 (1987) 3. sz. 490–515.

Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Gondolat Kiadó. 2023.

Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető. 1971.

Lukács, Georg: *Histoire et conscience de classe.* Paris: Minuit. 1960.
Mao Ce-tung válogatott művei. 2. Budapest: Szikra Könyvkiadó. 1953.
Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs* (1968) 7. sz. 1109–1128.
Politzer, Georges: *A filozófia alapelemei*. Budapest: Szikra Könyvkiadó. 1949.
Sándor Pál: *A dialektika története*. Budapest: K. n. 1943.
Sandor, Paul: *Histoire de la dialectique*. Paris: Nagel. 1947.
Schiwy, Günther: *Der französische Strukturalismus*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt. 1969.
Steiner, George: Egy szellemi korszak vége Franciaországban. *Valóság* 24 (1981) 1. sz. 125–126.
Tamás Gáspár Miklós: A filozófus mint gyilkos. In. Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 1994. 437–439.
Therborn, Göran: A frankfurti iskola. *Valóság* 15 (1972) 4. sz. 31–40.
Tóth Károly – Zsellér Anna: „Tulajdonképpen Lukácsnak köszönhetem, hogy Lukács-kritikus lettem…": Beszélgetés Radnóti Sándorral. *1749* (2023) URL: https://1749.hu/flow/interju/tulajdonkeppen-lukacsnak-koszonhetem-hogy-lukacs-kritikus-lettem.html.
Zsolnai László (összeáll.): *Louis Althusser és a társadalomtudományok*. Budapest: MKKE Rajk László Szakkollégium. 1984.
Zsupos Norbert: *A tőke* filozófiája. *a szem* (2020) URL: https://ujszemorg/2020/09/25/a-toke-filozofiaja.